

Szathmári István

AZ IRODALMI NYELV, A NYELVÚJÍTÁS ÉS A NYELVTUDOMÁNY
A FELVILÁGOSODÁS ELSŐ SZAKASZÁBAN

1. A felvilágosodást sokan sokféleképpen, a legkülönbözőbb oldalról körülírták, meghatározták. Egy azonban bizonyos – s ez a mi mostani szempontunkból is lényeges –: a felvilágosodással a ráció, a józan okosság diadalmaskodott, amely – röviden szólva – saját ítélőszéke elé állította és teljesen átformálta a filozófiai nézeteket, a politikai-társadalmi viszonyokat, a műveltséget, a tudományokat stb., sőt Magyarországon és a szomszédos népeknél, amelyekre a „décalage chronologique”, vagyis a fejlődés ütemeltolódása volt a jellemző, és ahol még a nemzetté válás volt napirenden, nem kis mértékben beleszólt a „nemzeti lét” alakulásába is. Ilyen értelemben a felvilágosodás egyszerre politikai, ideológiai és kulturális irányzat egyszersmind.

Hogyan vezethetett el a felvilágosodás nálunk és más népeknél a nyelv minden irányú kiművelésének az igényéhez és a körülményekhez képest eredményes megvalósításához?

Erre a kérdésre leegyszerűsített sé mával így válaszolhatunk: a felvilágosodás célja a „közboldogság” elérése, ehhez pedig a tudományok fellendítésére és a műveltség elterjesztésére van szükség, ami viszont csak megfelelő nyelv segítségével lehetséges. Tehát a legfontosabb feladat: a nyelvnek minden téren való kiművelése. Mindezt nálunk még megtették az elmaradt társadalmi és művelődésbeli viszonyok (a rendiség felszámolásáról itt még nincsen szó, csupán kisebb-nagyobb reformokról stb.). Ilyenformán nem csodálható, hogy a nyelv szélesebb értelemben való kiművelése került előtérbe: az egységes irodalmi nyelv, illetőleg nyelvi normarendszer kialakítása és elterjesztése, a nyelvújítás végigvitele, a nyelvtudomány s benne az egyes diszciplínák elindítása, az anyanyelv megalapozottabb és szélesebb körű oktatása, a lakosság olvasóvá nevelése stb.

Ebben Bessenyei Györgynek, a magyar felvilágosodás első kiemelkedő alakjának a nyelvművelő programja, amely ugyan sajnálatos módon nem valósulhatott meg, valóságos modell lehet az elmondottakra.

Bessenyei a felvilágosodás egyik jelzett alapelvéből: az ország boldogságának a szükségességéből indul ki, és úgy látja, hogy ennek eléréséhez elsősorban a tudomány vezet el: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.”¹ A tudományt azonban mennél szélesebb körben elterjeszteni csak anyanyelven lehet: „A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve.”² Ámde – folytatja Bessenyei – az anyanyelv használata megköveteli annak kiművelését, tökéletessé tételét: „Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”³ A továbbiakban arra utal, hogy az anyanyelvnek állandóan fejlődnie kell, az új dolgoknak nevet kell adni: „... az új találmányoknak, természeti és elméleti új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükségképpen találni. Így öregedett a nyelv a tudománnyal együtt és ennyire egybe vagyon kötve minden országnak számosabb részére nézve.”⁴ Azt is megállapítja

¹ Jám bor szándék. Magyar irodalmi ritkaságok, IV. sz. Bp. 1931. 16.

² Uo. 16.

³ Uo. 16.

⁴ Uo. 17.

azonban, hogy a mi nyelvünk és a mi tudományunk el van maradva: „... a franciáknál, anglosoknál, németeknél, amint a nyelv kipallérozódott, úgy a tudományok is nagy előmenetelt vettek. Ellenben a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicsekedhetik.”⁵

Nyelvünk kiművelését egyébként az akadémiaira bízta francia minta alapján, de a hazai viszonyokat nagyon is figyelembe véve. Kifejti a felállítandó Tudós Magyar Társaság rendtartásairól, a személyek megválasztásáról, a társaság munkáiról és hasznairól vallott elképzeléseit.

Az akadémia első elvégzendő munkájaként említi egy normatív szótár megszerkesztését.⁶ A szótár készítőinek – Bessenyei föltétlen több tudósból álló testületre gondol – fő feladata a tudományok, mesterségek új fogalmainak a megnevezése és a meglévő szavak értelmének a meghatározása.⁷

Arra is gondol, hogy – éppen az egységes magyar irodalmi nyelv kialakítása érdekében – a normatív szótár mellett normatív grammatikára is szükség van. Ennek a megszerkesztése szintén az akadémiaira vár. Csak helyeselhetően kétféle – egy iskolai és egy tudományos – grammatika megírására tart igényt.⁸

Alapjaiban hasonló helyzetképet és elképzelést, tervezetet találunk a felvilágosodás első szakaszának, a múlt század utolsó három évtizedének szinte minden kiemelkedő egyéniségénél (ekkor még mindenki filozófus, író, költő, a legszelebbebb értelemben vett nyelvűművelő stb. egy személyben): mindenki látja a nyelvi, műveltségbeli elmaradottságot, és éppen a felvilágosodás sokrétű hatására keresi a kiutat a jelzett irányokban.

A magyar nyelv sorsának további alakulását illetően számolnunk kell a latinos műveltségnek és a latin nyelvnek, valamint a németesítésnek a hatásával.

Ismeretes, hogy mint Európa-szerte, nálunk is századokon át a latin volt az állam és az egyház hivatalos nyelve, továbbá a magasabb műveltség hordozója. Az úgynevezett vulgáris nyelveknek tehát ahhoz, hogy elismertessenek és különösen, hogy a norma rangjára emelkedjenek, mindenképp a latinnal kellett megküzdeniük. Ez a küzdelem Nyugat-Európában, például Franciaországban már a XII. századra eredménnyel járt, Magyarországon még a felvilágosodás, sőt a reformkor idejében is időszerű volt. Ehhez járult aztán még az, hogy például Berzeviczy Gergely – aki egyébként a kilencvenes évektől az ipar és a kereskedelem felvirágoztatását sürgette, és felismerte, hogy az ország gazdasági fejlődése elválaszthatatlan a jobbágykérdés megoldásától – egyenesen helytelenítette a magyar nyelvűségre törekvést, úgy ítélte meg, hogy a latint kell fenntartani a vegyes lakosságú ország közös nyelvének, vagyis a – szerinte – gazdasági úton elérhető „közboldogság”-ért feláldozta volna a „magyarság”-ot, az önálló nemzeti létre való törekvést.

Veszélyt jelentett a német nyelvi hatás, illetőleg németesítés is. Különösen a XVIII. század második felében a magyar főnemesség és főpapok közül sokan Bécsbe költöznek, vagy ott is tartanak fenn palotát, sokójuk nyelve, műveltsége kezdett németté válni vagy már azzá is vált. Továbbá: a Ratio Educationis – bár sok tekintetben a felvilágosodás medrebb szellemét vitte be az iskolába – az összbirodalom érdekeit szolgálta, s nem ismerte el a magyar nyelv jogát. Végül pedig II. József számos, a felvilágosodás hatását mutató és föltétlen előre vivő rendelkezése mellett hivatalban, iskolában stb. a német nyelv elterjesztését erőltette, s ilyenformán a magyar nyelv visszaszorításával léteben fenyegette a magyar nemzetet.

A latin elterjesztésének kevés híve akadt, és a nyolcvanas évek vége felé már erős ellenállás bontakozott ki II. Józsefnek a magyar nyelv érdekeit sértő rendelkezéseivel szemben is.

Nyilván nem véletlen, hogy egyik testőrírónk, Báróczi Sándor már 1790-ben „A védelmezett magyar nyelv” című röpiratában (Bécs, 1790.) – párbeszédes forma keretében – viszonylag-részletes indokolással elutasítja a latin nyelv általánossá tételét, de van szava a német elterjesztése ellen is, s azt hirdeti a rá jellemző higgadt, de hatásos stílusban, hogy mind az egyház, mind a tudományok, mind a törvénykezés, mind pedig a kormányzás keretében helye van a magyar nyelvnek, csak ki kell művelnünk.

⁵ Uo. 17–19.

⁶ Uo. 33.

⁷ Uo. 27–28.

⁸ Uo. 28.

2. A nyelv kiművelése a nyelvhasználati szabályok (normák) megállapítását, a szó- és kifejezés-készlet gazdagítását, a nyelvi helytelenségeknek helyesekkel való pótlását, a nyelvi ismereteknek minden eszközzel való terjesztését stb. jelenti, s ilyenformán átfogja a nyelvvel való foglalkozásnak szinte minden megnyilvánulását, és egyben a nyelvi tudat és tudatosság erősítését szolgálja. Nos, tárgyalt korunkban ez a hatalmas munka indult meg, s hogy milyen intenzitással, arra Benkő Loránd így válaszol „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” című monográfiájában (Bp., 1960.): „A felvilágosodás kora . . . egy-két évtized alatt olyan nyelvi mozgalmat bontakoztatott ki, amelyről azelőtt álmodni sem lehetett, s amely a maga hirtelen kiszélesedésében szinte páratlan jelenség a magyar szellemi élet történetében”.⁹

2.1. Legfőbb kérdés tehát az irodalmi nyelv, a nyelvi normarendszer kialakítása. Mielőtt a magyar irodalmi nyelvnek a felvilágosodás kori állapotáról szót ejtenénk, röviden utalnunk kell arra, hogy mit értünk irodalmi nyelven, melyek e legfontosabb nyelvrétegnek a legfőbb jellemzői, és hogy hol tartott nálunk a nyelvi egységesülés és normalizálódás a felvilágosodás előtt.

Az irodalmi nyelv az igényesebb írásbeliségben, elsősorban a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típus. – És úgy jön létre, hogy az egyes népekben fejlődésük során a megfelelő gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. tényezők hatására feltámad az igény egy olyan egységes(ebb) nyelvi típus kialakítására, amely az addig kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvi változatban beszélők és írók különböző társas (elsősorban írásbeli) érintkezését megkönnyíti, továbbá – legalábbis perspektivikusan – a szépirodalom fellendülését lehetővé teszi, az egy nyelvet beszélők összetartozását erősíti, és így elősegíti a népek nemzetté válását. – Ezenkívül még két dolgot kell látnunk világosan. Egyrészt azt, hogy a nyelvi egységesülés és normalizálódás egy kis magból kiinduló folyamat, amelynek során előbb az úgynevezett formai (tehát a helyesírási, hangtani és alaktani), majd – jóval később – az úgynevezett tartalmi (vagyis a szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai) jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, és – lassanként e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a társadalom nemcsak igényt támaszt az irodalmi nyelv létrehozására, hanem az egyre növekvő számú normáknak, illetőleg az egész normarendszernek az elterjedését is maga a társadalom biztosítja.

Az elmondottak érvényesek – mutatis mutandis – minden korszakra, de fokozott mértékben azokra, amelyekben nagyobb mérvű volt a társadalmi haladás, s ennél fogva meggyorsult a nyelvi egységesülés és normalizálódás is, illetőleg fellendült a szépirodalom, fejlődtek a tudományok. Ilyen volt a felvilágosodás kora is. Nem csoda hát, ha jelentős állomása lett irodalmi nyelvünk történetének, és hogy igazában innen számíthatjuk a nyelv- és irodalomtudomány szinte minden ágának indulását.

Ami most már a magyar irodalmi nyelvnek a felvilágosodás kora előtti alakulását illeti, a következőket állapíthatjuk meg. Bár a nyelvi egységesülés nyomaival – elsősorban a helyesírás és hangtan területén – a XVI. század előtt is találkozunk, az irodalmi nyelvvé egységesülés és normalizálódás intenzívebben e század második negyedében indult meg éppen a korviszonyok, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása, a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte, a település- és népiségtörténeti változások, az önálló és felvirágzó Erdély stb.) hatására. XVI–XVII. századi nyelvtanaink – mint a nyelvi normarendszer kialakításának és elterjesztésének igen fontos eszközei – azt mutatják, hogy a korszak végére kialakult nyelvi (hang- és alaktani, valamint helyesírási) kép – amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken, azaz az akkori Kassa–Sárospatak–Debrecen környékén beszélt nyelvjárás volt, s amelynek létrehozásában alapvető szerepet játszhattak az északkeleti és keleti részek református iskolái – legfőbb vonásaiban megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével.

Vagyis helyesírásunk két alapvető kérdése: a hangjelölés fonematikus jellege (hogy tudniillik ugyanazt a hangot mindig ugyanazzal a jellel vagy jelkapcsolattal igyekszik jelölni és megfordítva), valamint a kiejtés szerinti és a szóelemző elv egyensúlya lényegében megoldódott.

Továbbá: a hangtan területén az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés (*é*-vel szemben), az *ü*-zés (*ö*-vel szemben), az *ü*-zés (*i*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vagy a maihoz hasonlóvá vált az *ő*-zés (*é*~*e*-vel

⁹ BENKŐ Loránd, i. m. 230, 229-233.

szemben) stb. Több jelenség még ingadozó maradt, de már megindult vagy éppen jelentős utat tett meg a ma felé.¹⁰

Tehát irodalmi nyelvünk a XVIII. század elejére alapjaiban körvonalazódott, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. Tartalmi, közelebről szókészleti, frazeológiai, mondat-tani és stilisztikai vonatkozásban legfeljebb kezdeti lépésekről beszélhetünk, sőt meg kell állapítanunk: szó- és kifejezőkészségünk rendkívül szegényes volt. És mindehhez tegyük hozzá, hogy a létrejött hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos.

Nos, a felvilágosodás legkiemelkedőbb egyéniségei (Bessenyei György, Versegly Ferenc, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós stb.) – éppen a felvilágosodás eszméinek a hatására is – mindkettőt felismerték, és egyrészt a szó- és kifejezőkészségtani elmaradottságunk felszámolására megvalósították a nyelv-újítást (l. később), másrészt hitet tettek a már kialakult nyelvi normák mellett, illetőleg finomították, továbbá új grammatikákkal, szótárakkal, iskolai tankönyvekkel, költői és prózai művekkel stb. nem kis mértékben terjesztették is őket.

Ez utóbbiak igazolására lássunk két példát. Kazinczy Ferenc, akinek a nevéhez a nyelvújítás végigvitele fűződik elsősorban, kiállt az irodalmi nyelvnek addig kialakult hangtani, alaktani stb. sajátsága mellett, továbbá nyelv- és stílusújító törekvései közben küzdött ezek elterjedéséért is. Mindenekelőtt világosan látta az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem valamely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt németül nevezi meg: Schriftsprache). „... az én törvényem az – jegyzi meg egy 1811-i levelében –, hogy a' ki magyarul ír, annak a magyar Schriftsprache-ban és nem valamelyik provinciáéban kell írni” (Levelezése VIII, 456). Az egyes vidékek nyelvtét illetően nem tett kivételt. A Debrecen környéki nyelvjárást csakúgy visszautasította e tekintetben, mint a dunántúlit, a Szeged vidéki ő-zésnek az irodalmi norma rangjára való emelése ellen – amikor ezt Dugonics András néhány regényében megkísérelte – csakúgy tiltakozott, mint ahogy szigorúan megbírálta Baróti Szabó Dávid Vergilius-fordítását is, mivel sok székely nyelvjárási elemet talált benne. Ilyenformán megérthetjük, hogy Kazinczy a szépirodalomban tiltakozott minden olyan – rendszerint valamely tájnyelvből való – hangtani, alaktani stb. változat ellen is, amely nem felelt meg az irodalmi nyelv akkori már megszilárdult normájának. Egyébként Benkő Loránd ezt írja monográfiájában: „Már a fiatal Kazinczy úgy jelenik meg előttünk, mint a norma kiváló ismerője. Első nagyobb, kézirat munkájában („Gesznér' idylliumi 1785.”) már egyetlen hibát sem követ el a „kritikus” jelenségek sorában. ... A kilencvenes évekből származó kéziratában („Lanaszsa” 1793.; „Stella” 1794.) meg olyan pontos, egyöntetű és normatív írásbeliség tárul elénk, amellyel a korszaknak csak nagyon kevés prózájánál találkozunk, különösen a kéziratok területén.”¹¹

Vagy például Versegly Ferenc, aki elsősorban a szélesebb értelemben vett nyelvművelés szakembere és harcosa volt, s aki – elméleti síkon is – több nyelvészeti diszciplínával (nyelvfilozófia, leíró nyelvtan, lexikográfia, prozódia, poétika, nyelvésztétika stb.) foglalkozott, és különösen a stilisztikában alkotott maradandót, szintén nem kis mértékben beleszólt irodalmi nyelvünknek az alakulásába, illetőleg alakításába. Egyrészt ő is az egész nemzet igényét tekinti, nem a saját nyelvjárást állítja mintának (a leghatározottabban visszautasítja kicsinyes ellenfeleinek a vádját: „... azt fogják némellyek reám, hogy valamint hajdan a' Németek a' Szász dialectust fogadták be művelt nyelv gyanánt köz akarattal, úgy én a' Tiszamellékit akarom legtisztább Magyar nyelv gyanánt felállítani...” Felelet 208). Másrészt viszont egyes nyelvjárási jelenségeket – mint stílusesszöveket – felhasznál több művében.¹² Ezenkívül nyelvtanaival, nyelvművelő munkáival, iskolai könyveivel stb. (l. később is) szintén kivette részét a normák terjesztéséből.

2. 2. A nyelvújításról két okból is külön meg kell emlékeznünk, egyrészt mert szorosan kapcsolódik az irodalmi nyelv kialakulásához, másrészt pedig mert rendkívül fontos az egész nyelv szempontjából.

¹⁰ Részletesebben l.: általában: BÁRCZI Géza, *A magyar nyelv életrajza*, Bp. 1963. passim; a XVI–XVII. századra vonatkozólag: SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp. 1968. passim; a XVIII. század utolsó harmadát illetően: BENKŐ Loránd, i. m. passim.

¹¹ BENKŐ Loránd, i. m. 460.

¹² L. BENKŐ Loránd, i. m. 459. és passim.

Nyelvújításon a nyelv természetes fejlődésébe való erőteljesebb beavatkozást értjük, amely a társadalmi szükségletnek megfelelően mindenekelőtt a nyelv szókincsét, továbbá szó- és mondatstruktúráját, valamint egész kifejezőmódját, vagyis stílusát elvszerűen módosítja, gazdagítja.¹³ A magyar nyelvújítás pedig az a társadalmi-művelődési mozgalom, amely a XVIII. század utolsó harmadától (a felvilágosodás erősebb hatásának kezdetétől) mintegy száz éven át – legintenzívebben 1790 és 1820 között – több ezerrel gyarapította nyelvünk szó- és kifejezőképességét, vagyis a tudományos és szaknyelvi, a publicisztikai és a hivatalos stílus mellett a legfontosabbat, a magyar szépirodalmi stílust is, azaz stílusújítás is volt.

Hol és hogyan találkozunk össze az alakuló, fejlődő irodalmi nyelv és a nyelvújítás?

A legfontosabb érintkező pontot a két jelenség között az jelenti, hogy mindkettő társadalmi indíttatású: vagyis a társadalom támasztja az igényeket az egységes normatív nyelvtípus teljes kialakítására, illetőleg a nyelv egészének a szükséges bővítésére, megújítására; és a céljuk is közös, társadalmi: a kor színvonalán álló nyelvrnek a megeremtése.

Másik, nem kevésbé fontos érintkezést a nyelvújítás végbevétele és az irodalmi nyelv egyidejű fejlődése között a stílus (általában), továbbá egyes stílusrétegek és stílusirányzatok biztosítják. Már utaltunk rá, hogy a nyelvújítás stílusújítás is volt, így mutatott rá erre találóan legutóbb Gáldi László: „la réforme de la langue ne consiste pas uniquement dans l'introduction d'un certain nombre de néologismes auxquels on peut appliquer le dicton: «Chaque mot a son histoire», mais aussi dans une modification de la structure de la phrase, qui, dès la fin du XVIIIe siècle, devient plus vive, tend à la concision et au dynamisme naturel de la langue parlée. Les réformes syntaxiques de ce genre, nous pensons pouvoir les attribuer également aux exigences du Siècle des Lumières ou tout simplement à celles de l'homme moderne.”¹⁴ Henrik Becker ennél is tovább megy „Zwei Sprachanschlüsse” című munkájában¹⁵, tudniillik nyelvújításon olyan mozgalmat ért, amely nem csupán új nyelvi elemek, elsősorban szavak tömeges létrehozásában nyilvánul meg, hanem abban, hogy egy nyelv csatlakozni tud – vö. „Sprachanschlus” – az európai művelt nyelvek sorához – „Sprachbund der Hochkultur” – vagyis alkalmassá válik arra, hogy a nyelvi közösség minden tagja az anyanyelvén megismerhesse az emberi kultúra minden jelenségét. (Egyébként ezt igazolja mind a Tolnai Vilmos által említett három nyelvújító cél: „... a nyelvújító vagy bővíteni akarja a nyelvet, vagy idegen elemektől megtisztítani, vagy az eddiginél szebbé tenni; eszerint van nyelvbővítés, ez a szorosabban vett nyelvújítás (neológia), nyelvtisztítás (purizmus) és nyelvszépítés (stiliztikai és esztétikai neológia).”¹⁶, mind Henrik Beckernél a Sprachanschlus négy feltétele: Sprachregelung, Sprachbereicherung, Sprachbeschwingung, Sprachreinigung.¹⁷

Az irodalmi nyelv pedig – mint fenti meghatározásunkban láthattuk – a valamennyi fontos stílusrétegben kicsiszolódott normarendszer. Tehát fejlődése, éppen a tárgyalt korban bekövetkező végleges kikristályosodása – a nyelvújítással összefonódva – nyelvünk stílusának az előbbrelépését is magával hozza. A fentebb mondottak ellenére azért a nyelvújítás nem utolsósorban a szépirodalom, a szépirodalmi stílus kiművelését (is) jelentette. Kazinczy, a magyar nyelvújítás vezéralakja így ír erről: „Az esztétikus írónak nem azt kell kérdeni: szóllanak-e így és szólott-e már így más? (ez a kérdés csak a kiholt nyelvekre való), hanem ezt: lehet-e nekem így szóllani, hogy szóllásom elegáns, energikus, új zengésű szóllás legyen? ... én tehát neológus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell.” Az írónak, költőknek fontos szerepet szán az új szavak alkotásában: „Új nyelvet a sokaság teremte: a már készet nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahova az felhágat; s az újonnan teremtett vagy származtatott szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, ha az multhatatlanul szükséges és széphangzású léssen, és ha az író azzal gyakrabban nem él, mint illik...” Ehhez most már tegyük hozzá, hogy az irodalmi nyelvről egységesülésnek, normalizálódásának szintén a szépirodalom a fő területe. Nem csodálkozhatunk hát, ha a szókincsben gazdagabb, színesebb és

¹³ Vö. TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás*, Bp. 2.; BÁRCZI Géza, *MTudomány* 1971. 610.; GÁLDI László, *L'état de la langue hongroise à l'époque des lumières*, Bp. 1972. – Klny.

¹⁴ I. h. 79.

¹⁵ Leipzig és Berlin, 1948. 12.

¹⁶ *A nyelvújítás*, 4.

¹⁷ Henrik BECKER, i. m. passim.

igényesebb szépirodalmi stílus – előbb a költészet és később a próza – átveszi, és mintegy meghonosítja, közössé teszi a neologizmusokat, a nyelvújítás maradandó alkotásait. – Az úgynevezett stílusirányzatok közül a népiesség, a népies stílus a nyelvújításnak és a korabeli irodalmi nyelvnek, illetőleg fő területének, a szépirodalomnak mintegy a közös szülőtte. Szauder József mutatott rá legutóbb a felvilágosodás problematikáját és a kutatásával kapcsolatos feladatokat tárgyaló dolgozatában,¹⁸ hogy a népiesség kibontakozásának, elmélyülésének nyelv- és stílustörténeti előfeltétele a nyelvújításnak a lezajlása volt (korábban a népi régít, ősit jelentett, a nyelvújítás után viszont ezek különváltak).

Végül nyelvújítás és irodalmi nyelv ügy is összefügg egymással, hogy mindkettőnek az eredményeit meglehetősen intenzitással terjesztette elsősorban a korabeli szépirodalom, továbbá az induló sajtó és tudományos irodalom. Meg kell azt is mondanunk, hogy ebben általában a költők jártak az élen.

A magyar nyelvnek a tudatos gazdagítása, szókészletünknek új szavakkal való tudatos bővítése korábban sem volt ismeretlen. Szinte a középkortól kezdve – elsősorban a fordításokban és az olyan kiemelkedő tudósok tevékenységében, mint például Apáczai Csere János – nyomon követhető a mesterséges szóalkotás. Mindez azonban igazi, nagy hatású mozgalommá csak a felvilágosodás eszméinek a hatására, Bessenyei György fellépésével érlelődik, hogy aztán az írók és költők: Dugonics András, Baróti Szabó Dávid, Bartzafalvi Szabó Dávid, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Szemere Pál, Versegny Ferenc stb. és az induló szaktudományokkal foglalkozók: Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, a debreceni fűvészkönyv szerzői; Révai Miklós, a nyelv tudós; Benyák Bernát, a filozófus; Bugát Pál, az orvos stb., de még a kezdődő magyar hírlapirodalom is – elsőként a Magyar Hirmondó (1780-1788.) – új szavak tömeges alkotásával vagy forgalomba hozatalával, továbbá elméleti fejtegetésekkel vagy éppen pályatételek kitűzésével valóban megújítsák, életképessé tegyék, sőt felvirágoztassák nyelvünket.

A nyelvújítás gyakran heves vitáival, sőt harcaival „megmozgatta” az egész országot: a fővárost, a vidéki centrumokat, de még a kisebb városokat is, illetőleg – mint már utaltunk rá – az írókat, költőket, tudósokat, továbbá tanárokat, tanítókat, egyszerű embereket egyaránt. És a mozgalomba természetesen bekapcsolódott a kezdődő magyar hírlapirodalom, és szinte valamennyi akkori folyóirat.

A magyar nyelvújítás egyébként jelentős azért is, mert messze túlnyomórészt belső erejéből, saját eszközeinek és lehetőségeinek a felhasználásával oldotta meg feladatát. Más népek vagy nyelvrokonaikhoz, vagy ahhoz a korábbi nyelvhez fordultak, amelyből származtak: így pl. a francia nyelvújítás a latinból, a román a latinból és a franciából, a bolgár az oroszból merített. S mindez nem kis mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy népünk megőrizte nemzeti függetlenségét, és hogy felzárkózott a haladottabb nemzetekhez.

Kazinczy és a nyelvújítók minden eszközt, mindenféle eljárásmodot megragadnak, hogy nyelvünk szó- és kifejezőkészséjét gyarapítsák. Mindenekelőtt felújítottak a nyelvből már kiavult szavakat, sőt régi személyneveket. Nagyon szerencsésnek és termékenynek (sőt – mutatis mutandis – ma is követendőnek!) bizonyult az az eljárásuk, hogy nagyszámú tájszót honosítottak meg az irodalmi és köznyelvben. Az előbbihez hasonlóan igen hasznos eszköznek mondható a szóképzés (rövid, világos jelentésű és még tovább képezhető szót eredményez!), nem csoda hát, ha a legtöbb nyelvújítási szó éppen képzés útján jött létre: felhasználták az élő képzőket, felújítottak elhaltakat, új képzőket „alkottak” úgy, hogy több szóban meglévő szöveget elvontak, és képzőként alkalmazták stb. A szóképzés mellett a legtöbb nyelvújítási szó összetétel és úgynevezett elvonás útján jött létre. Nemegyszer le is fordították az idegen – elsősorban német – szavakat, kifejezéseket, és – még ritkábban s még kevésbé természetesen módon – idegen szavakat magyaros formájúvá alakítottak. Hogy mai szókincsünknek milyen lényeges elemeit hozta létre a nyelvújítás, annak igazolására álljon itt néhány példa: *anyag, állam, cím, csőr, gyár, intézet, jog, költő, magtár, növény, regény, térkép* stb.¹⁹

¹⁸ ItK 1969. 149.

¹⁹ A nyelvújítás történetére, módszereire, Kazinczy és mások szerepére l. részletesebben: TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Bp. 1929., BÁRCZI Géza, *A magyar nyelv életrajza*, 290–310, SZAUDER József, *A magyar irodalom története*, Bp. 1965. III. 189–192, 268–281.

Kazinczy szeme előtt – mint már utaltunk rá röviden – több lebegett, mint bizonyos (akár nagy-) számú szó és kifejezés létrehozása. Ő többet akart: nyelvünk egészének, a különböző közlésterületeken – ezek között is elsősorban a szépirodalomban – jelentkező stílusnak a megújítását, árnyaltta, színessé, változatossá, gazdaggá tételét. Ennek megfelelően dolgozta ki, alakította-módosította elveit,²⁰ és tartotta kezében e hatalmas mozgalom irányítását, de mások – a kor költői, írói, tudósai követték e tekintetben is.

Méltán értékeli így Bárczi Géza a magyar nyelvújítást: „Köznyelvünk rugalmassága és finomsága, irodalmi irányunk változatossága és gazdagsága, tudományos műnyelvünk pontossága egyaránt adása e mozgalomnak.”²¹

2. 3. Mind a nyelv általános kiművelésének az igénye, mind a nyelvi normarendszer kialakításának, valamint a nyelvújítás megvalósításának a szándéka egyenesen megköveteli a nyelvel való tudatos és a lehetőségekhez képest tudományos foglalkozást. Így válik a felvilágosodás (mindjárt első szakaszában) a magyar nyelvtudománynak és benne számos diszciplinának az elindítójává. Természetesen ekkor még a nyelv és irodalom szoros egységet alkot, ilyenformán a korabeli nyelvészek egyben írók, költők is, illetőleg szinte minden grammatikus, szótáríró stb. egyben írói-költői tevékenységet is folytat.

Egyáltalán nem véletlen, hogy a nyelvtudományon belül is a nyelvtanírás vált központi kérdéssé. Ezt már a számadatok is jelzik. Benkő Loránd említett monográfiájában az 1751–1770 közötti időből 3, az 1770-től 1800-ig terjedő három évtizedből pedig már 31 nyelvtant dolgoz fel.²² E munkák célja kettős: nyelvi, nyelvtani ismereteket adni, továbbá a nyelvhasználati szabályokat, normákat megfogalmazni és így a nyelvi jelenségeket rendszerbe foglalva immár valóban tudományos alapra helyezni a nyelvleírást. A korszak legjelentősebb nyelvtanai (időrendben) a következők. Kalmár György *Prodromvs idiomatics scythico-magyarico-chvno-(sev hvno-) avarici . . .* (Pozsony, 1770.) című munkája valóban „előfutár”: tudós, részletes, kora színvonalát sok tekintetben meghaladó munka – de több különcködő megállapítással, eljárásmoddall. Nyelvtani szabályaival, tudatos szóalkotásaival az egységes és normatív nyelv útjait egyengette, a közszokástól eltérő fogalmazásával, furcsa helyesírásával, egyéni „szabású” időmértékes verseivel (ezek a grammatika végén található) mégis sok elítélő véleményt váltott ki, s ilyenformán nem fejtett ki értékéhez méltó hatást. – 1794-ben tette közzé Gyarmathi Sámuel kétkötetes, nagyméretű „tudós” grammatikáját (Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár). A francia Akadémia nyelvtanát követve a „józan okosság vezérlése szerint a magyar nyelv minéműségeit adja elő a magok természeti rendében” (I. 261), s részletesen, az élő nyelv elemeinek a felhasználásával elemzi a szófajokat, a szóösszetételeket és a szóképzést, valamint a mondattani jelenségeket. Kár azonban, hogy „mind az írásbeliségre vonatkozó szabályai, mind a művön végigvonuló saját írásgyakorlata a kettősségek, következtelenségek, ellentmondások sűrű tömegét tartalmazza”²³, s így a nyelvi egységesülést kevésbé szolgálta. – Sajátos helyet foglal el nyelvtan-irodalmunkban az úgynevezett Debreceni Grammatika (Bécs, 1795.). Úgy jött létre, hogy a „Hadi és más nevezetes történetek” szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789-ben pályázatot hirdettek egy magyar nyelvtan megírására. A beérkezett öt munkából aztán – felhasználva Földi János kiemelkedő kéziratos nyelvtanát is – a debreceni papokból, tanárokból stb. álló „magyar társaság” megszerkesztette és kiadta a jelzett grammatikát. Benkő Loránd így jellemzi: „Egyöntetű, pontos, következetes és a táji sajátosságoktól többnyire mentes . . . szabályai, valamint saját nyelvi gyakorlata az egykori írásbeliségnek a legtöbb esetben . . . eszményi kifejezője. Viszonylag kései megjelenése . . . ellenére már vizsgált korunk végén irányító szerepet kapott . . .”²⁴ Kétségtelen hibája volt azonban, hogy inkább az ortológia felé hajlott, és hogy ellene volt az új, színesebb, elevenebb, bár egyúttal szokatlanabb stílusnak. – Beregszászi Nagy Pál német nyelvű magyar grammatikája²⁵ értékes, tudományos szemléletű munka, sok nyelvi tényt közöl, a kettősségek tekintetében azonban nemigen foglal állást. Inkább a későbbi évtizedekben hatott. – A kornak kétségtelenül legkiemelkedőbb

²⁰ RUZSICZKY Éva, *Iskolai nyelvművelő*, Bp. 1959. 111-114.

²¹ Nyr 1956. 6.

²² I. h. 323.

²³ BENKŐ Loránd, i. m. 327.

²⁴ BENKŐ Loránd, i. m. 327-328.

²⁵ *Versuch einer magyarischen Sprachlehre*, Erlangen, 1797.

nyelvtudósa Révai Miklós. *Elaboratio Grammaticae Ungaricae*²⁶ című hatalmas munkájában – megelőzve a történeti módszer megalapozóit, legnagyobb művelőit (Friedrich Schlegel, Jacob és Wilhelm Grimm) – a nyelv történeti tanulságai alapján (ugyancsak 1803-ban jelentette meg *Antiquitates Literariae Hungaricae* című művét, amelyben a Halotti Beszédet, a XII. század végétől származó első magyar szövegemléket is közre adta tudományos értelmezésekkel) magyarázza a korabeli nyelv egyes jelenségeit, ezenkívül támaszkodik a rokon nyelvek (összehasonlító módszer!) és a népnyelv tanulságaira is. Révai – bár érthető módon nála szintén találhatók túlzások – elsőként fogalmazott meg számos, máig érvényben lévő nyelvi szabályt, s lényegében helyesírásunkban is az ő általa képviselt úgynevezett etimologikus, szóelemek szerinti elv győzött. Bár Verseggy Ferenc már 1793-ban kiadta „*Proludium in institutiones linguae hungaricae . . . Pest*” című művét, mivel azonban a szó szorosabb értelmében vett nyelvtanai később láttak napvilágot, Révai után utolsóként tárgyalom a grammatikai munkásságát. Ennek a középpontjában a leíró nyelvtan áll (beleértve a hangtant és a helyesírást is), de Verseggy Révaival, illetőleg a történetiséggel szemben (nagy ellenfelek voltak) az élő nyelv, a közszokás jogát hirdette minden téren. Jóllehet Révai volt mindenképpen a nagyobb tudós, és realitásuk miatt is nagyrészt az ő nézetei, megállapításai, eredményei jutottak diadalra, a Verseggy-iskola nyelvtanaiban (1805-től), az *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című nagy művében (Buda, I–III. 1816-1817.) és egyéb munkáiban kifejtettek pezsztítőleg hatottak mind a nyelvtanírásra, mind az irodalmi nyelv alakítására, mind pedig a nyelvújítás menetére.

A felvilágosodás fordulópontot jelentett a szótárírásban is. Gáldi László monográfiája²⁷ szerint az 1770-nel kezdődő három évtizedben már több mint húsz szótárkezdeményezésről tudunk. Ezek részben normatív céllal (pl. Márton József kettős német–magyar és magyar–német szótára 1799-ből, ill. 1800-ból), részben az irodalmi nyelv gazdagításának a szándékával (tájszavak, régi szavak stb. közreadása) készültek (pl. Baróti Szabó Dávid Kisded szó-tára 1784-ből). – Ekkor virágzik fel egyébként a frazeológiai gyűjtemények és szótárak közzététele is.²⁸ – Bár Verseggy szótárai már a XIX. században jelentek meg, mégis, mivel lényegében ekkor készülnek, és mivel jelzik azt a szótárírásban is jelentkező felpezsdülést, ami a felvilágosodás megindulását jellemezte, ide iktatok néhány mondatot Verseggy szótárírói munkásságáról. Verseggy már 1793-ban *Proludium* című röpiratában közreadja szótártervét. A legsürgősebb nyelvtudományi feladatnak a magyar szókincs szótári feldolgozását tartja. Ez a *Lexicon etymologico-philologicum*, majd tizenkét szakszótár és végül az egyetemes szótár, a *Lexicon universale megszerkesztését* foglalja magába. Vele kapcsolatban írja Gáldi László: „mi, akik a szótár-szerkesztést hivatászerűen műveljük, tulajdonképpen ma sem csinálunk egyebet, mint megkíséreljük egy olyan program valóra váltását, amelyet Verseggy már 1793-ban megfogalmazott.”²⁹ Egyébként pedig Verseggy rímszótára (*Tiszta Magyarország, 1805.*), a nyelvészeti műszójegyzék (*Felelet, 1818.*), Wagner *Phraseológiájának* átdolgozott kiadása (1822.), a filozófiai és teológiai szakszótár (1826.) stb. tanúskodik arról, hogy a tervezetből sok minden megvalósult.³⁰

Nyilván nem véletlen, hogy az ekkor induló magyar nyelvtudomány – elsőként – mintegy felfedezi az összehasonlító, illetőleg a történeti nyelvi vizsgálati módszert, amelyet aztán több évtized múlva Franz Bopp, Jacob Grimm stb. vizs diadalra. Sajnovics János ugyanis 1770-ben megjelentetett művével (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Kopenhága*) a tudományosan megalapozott összehasonlító módszerre adott példát, kimutatva, hogy a magyar és a lapp nyelv egyezéseket mutat, majd ezt vitte tovább Gyarmathi Sámuel 1799-ben kiadott „*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*” (Göttinga) című munkájával, amelyben a nyelv hasonlítást az egész nyelvre és a teljes finnugorságra kiterjesztette. Révai Miklós pedig – mint utaltunk rá – megalapítója lett a magyar történeti nyelvészetnek, a nyelv diákrón vizsgálati módszerének.

Bár távolabbról, de szintén az anyanyelv kiművelését jelzik a következő jelenségek: a prozódiai vita, amely – a magyar időmértékes verselés szabályait akarván megadni – e versforma feltárásán kívül a

²⁶ I–II. Pest, 1803–1805., a III. kötetet Révai kéziratából kiadta Simonyi Zsigmond, Bp. 1905.

²⁷ GÁLDI László, *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Bp. 1957.

²⁸ Részletesebben I. O. NAGY Gábor, *A magyar frazeológiai kutatások története*, Bp. 1977.

²⁹ Verseggy, *a szótáríró*, Nyr 1957. 262.

³⁰ L. GÁLDI László, i. h. 261–275.

hangtan és helyesírás normalizálásához, továbbá a magyar nyelv hangrendszerének a pontosabb leírásához is hozzájárult³¹, a stilisztika fellendülése³², a hírlap-, folyóirat- és könyvkiadás megindulása, illetőleg megsokszorozódása.³³

A felvilágosodás hatására bővül és megalapozottabbá válik az anyanyelv oktatása is minden szinten, jóllehet II. József németesítő politikájával meg kellett küzdeni.

A Ratio Educationis (1777.) az ősszbirodalom érdekeit szolgálta ugyan és nem ismerte el a magyar nyelv jogát, mégis a felvilágosult nevelés modernebb szellemét vitte be az iskolába. 1791-től az akadémiák után a gimnáziumokban is magyar katedrák létesültek a magyar nyelv terjesztése céljából. A nagyszombati egyetem 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre került át, s tanárai között jeles magyar tudósok is voltak. 1791-ben állították fel a magyar nyelv tanszékét, 1792-ben az esztétikáét. Az orvosi karral és a nyolcvanas években mérnöki intézettel kiegészült egyetem a szaktudományok művelését is felkarolta, de még a XX. sz. első éveiben is latin nyelven adtak elő. A magyar nyelven író s előadó tudósok többnyire a piaristák s a debreceni, sárospataki kollégium tanárai voltak.

Végül – mintegy összegezeként – valamit a nyelvi tudat, illetőleg nyelvi öntudat alakulásáról.

A nyelvi tudat, a nyelvi tudatosság mértékét – sok oknál fogva – nagyon nehéz megállapítani, mégpedig annál nehezebb, minél távolabbi korbá megyünk vissza.

Bizonyos támpontok azért vannak. Először is – bár ez még nem a mérték – a felvilágosodás korában már egyre többen kinyilvánítják, hogy nyelvi tekintetben a kiművelt nyelv elterjesztésében is hatni akarnak. Bessenyei György például bihari visszavonultsága idején így ír A természet világa című filozófiai költeményéhez készített előszófejlében: „Ha pedig én is írással a közboldogság templomának oszlopa alá követ le tehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.”³⁴

Gyakran kitapinthatók továbbá a nyelvi-nyelvhasználati tekintetben tudatos mozzanatok. Kazinczy például – mint korábban idéztem – világosan kimondja, hogy nem táji, hanem irodalmi nyelven kell írni. A tudatosság erős fokát jelenti – bár a nyelvész szakemberek, írók körében – az, hogy ez utóbbiak a XVI–XVII. század nyelvére vonatkozó ismereteiket az irodalmi nyelvi norma egyes vitás részletkérdéseinek eldöntésében tekintélyi érvként hasznosítják.³⁵ Ezenkívül Benkő Loránd említett monográfiájában külön fejezetet szentel az efféle kérdéseknek „Tudatos és spontán mozzanatok az irodalmi nyelvi norma, illetőleg nyelvi provincializmusok alkalmazása terén” címen³⁶, és arra az eredményre jut, hogy az előbbi esetben a tudatos, az utóbbi esetben a spontán mozzanatok kerülnek előtérbe. – A nyelvi tudatnak egy bizonyos – rendszerint erősebb – fajtája a nyelvi öntudat. A magyar nyelvi öntudat a felvilágosodás korában a hivatalos latinsággal, továbbá II. József felvilágosult abszolutista, és éppen ezért (is) németesítő politikájával szemben jelentkezett, részben a nemzeti megújulást erősítve, részben a rendi, feudális kereteket támogatva³⁷

Támpontot adhat még az olvasás elterjedtsége. Hogy a szépirodalmat s a tudományos dolgozatokat a szakemberek és a műveltebbek olvasták, és hogy okultak belőlük, az nem kétséges („Természetesen saját korának is voltak nyelvi tekintélyei: Kazinczy, Pértzeli, Révai, Versegi stb., akiknek műveit igen sokan forgatták és tudatosan okultak belőlük” – írja Benkő Loránd.)³⁸ De nem jelentéktelen mértékben gyarapszik az olvasóközönség száma a főrangúak (főpapok, főurak), a középrendűek (értelmiség, hivatalnok nemesség; vidéki birtokos nemesség; a katolikus és proteštáns papság), valamint a

³¹ BENKŐ Loránd, i. m. 331–335.

³² L. Kazinczy, Verseghy, Révai stb. idevágó munkásságát: RUZSICZKY Éva, III. NyKongr. 278–281., SZATHMÁRI István, *Verseghy, a stilisztikus*, in *Irodalom és felvilágosodás*, Bp. 1974. 901–927., ÉDER Zoltán, *Révai Miklós*, Bp. 1972. passim.

³³ *A magyar sajtó története*, Szerk. KÓKAY György. I. Bp. 1979. 1–357.

³⁴ RMKT 7. sz. Kiad. BOKOR János. Bp. 1898. 30.

³⁵ BENKŐ Loránd, i. m. 238.

³⁶ I. h. 383–395.

³⁷ Vö. *A magyar irodalom története*, III. 200–205.

³⁸ BENKŐ Loránd, i. m. 303.

városi polgárság és a parasztság körében is, mint Fülöp Géza részletesen igazolja nemrég megjelent monográfiájában.³⁹

3. Mint láttuk, a felvilágosodás korának első szakasza, sokat tett nyelvünk kiműveléséért, a nyelvi normarendszer kialakításáért, a szó- és kifejezőkészlet, valamint a stílus megújításáért, elindított több nyelvtudományi diszciplínát, eredményes kísérletet tett új nyelvtudományi vizsgálati módszerek bevezetésére stb. Mindezeknek a teljessé tétele: a magyar irodalmi nyelv végleges kialakítása és elterjesztése, a nyelvújítás győzelemre vitele, a nyelvtudománynak és a nyelvtudományi módszereknek a még megalapozottabbá tétele és a szépirodalom – benne a költészet és a próza – igazi felvirágoztatása a felvilágosodás XIX. századi részére, továbbá a reformkorra maradt.

³⁹ *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp. 1978., vö. még ItK 1969. 161, 169.